

УКРАЇНСЬКІ СІЛЬСЬКІ ШКОЛИ В 1900 – 1917 РОКАХ: ЇХ ТИПИ ТА УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Постановка проблеми. З 2000 р. українська школа, в тому числі й сільська, перейшла на новий термін навчання (12-річний), нову структуру і зміст. Цей перехід характеризувався розробкою Державних стандартів загальної освіти, нових навчальних планів і програм, створенням відповідних підручників та навчальних посібників.

У цей час відбувалося переосмислення цілей, завдань, змісту, форм, методів усієї шкільної освіти.

Для визначення тенденцій і шляхів подальшого розвитку шкільної освіти особливого значення набуває глибокий і всебічний аналіз досвіду минулого. Адже історико-педагогічний досвід дає можливість глибше зрозуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, виявляти їх чинники і зв'язки, оцінювати сучасний стан педагогічного процесу і напрями його подальшого реформування.

В історії української педагогіки найцікавішим є період 1900-1917 рр. Цей проміжок часу характеризувався сильним впливом уряду Російської імперії на стан та розвиток шкільної освіти, особливо сільської. Саме в цей період, сільські вчителі і розпочали рух за створення національної школи. І лише у 1917 р., коли була створена Центральна Рада, офіційно відбулася українізація усіх типів шкіл.

Аналіз останніх досліджень. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. історію розвитку української школи вивчали М.С. Гриценко, М.М. Грищенко, В.П. Кравець, В.О. Сухомлинська, Б.М. Ступарик та М.Д. Ярмаченко. У працях цих вітчизняних історико-педагогів є інформація про типи сільських шкіл та умови їх функціонування в 1900-1917 рр.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у тому, щоб, на основі законів і розпоряджень Міністерства Народної Освіти першої половини ХХ ст., навчальних планів сільських шкіл 1900-1917 рр. та сучасних історико-педагогічних досліджень, дати аналіз сільських народних шкіл щодо їх типів та умов функціонування.

Основна частина.

У 1900-1917 рр. на території України функціонувало понад 20 типів шкіл. З них, школи грамоти, недільні школи, церковнопарафіяльні, парафіяльні та сільські училища знаходилися в селах, всі інші типи шкіл – в містах.

Усі навчальні заклади в українських селах були початковими. В містах, крім початкових шкіл, знаходилися середні та вищі навчальні заклади. Цей поділ шкіл на території України існував з 1825 р., коли російський уряд здійснив освітню реформу, яка була спрямована на перебудову народної освіти і зумовила її становий (класовий) характер. Замість однієї шкільної системи було введено дві: початкова освіта для найнижчих станів та середня

і вища освіта переважно для дворян.

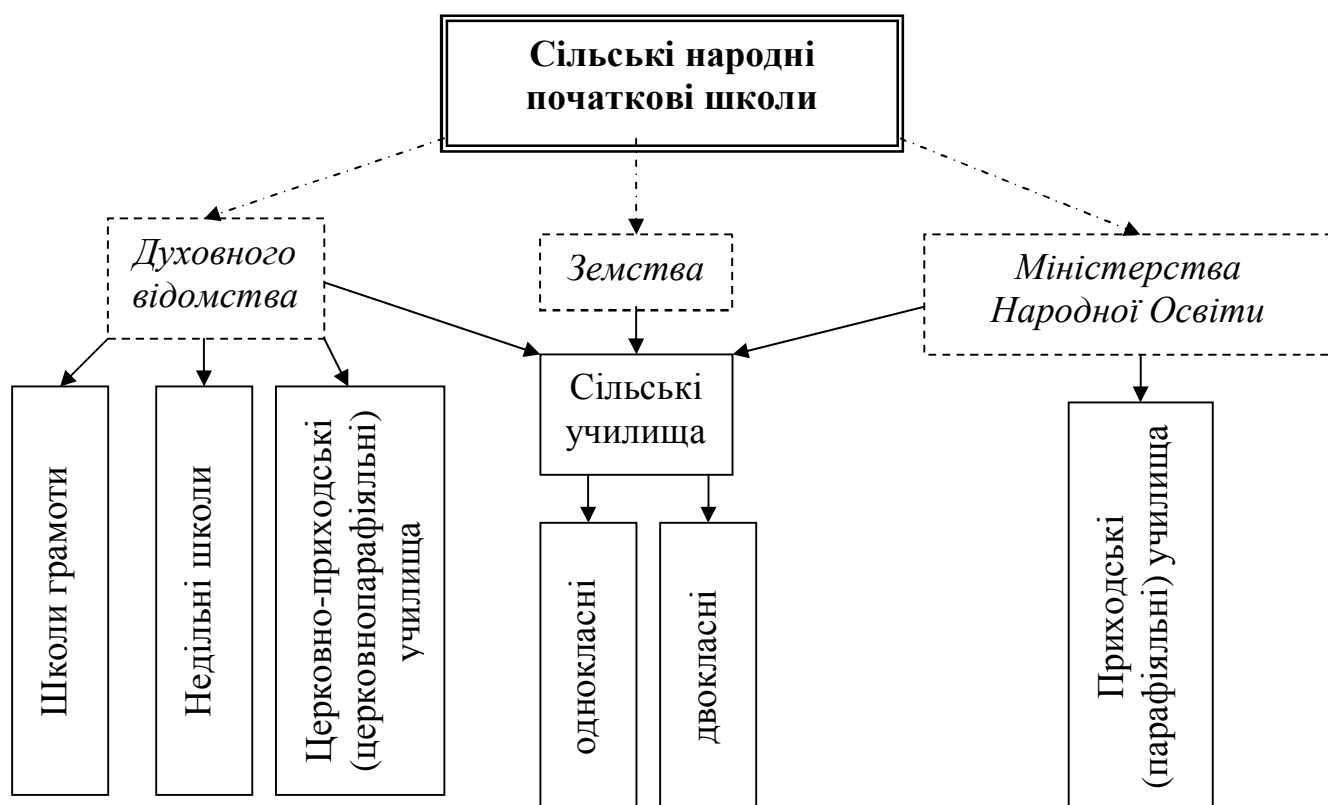
Тобто, в 1900-1917 рр. діти селян мали змогу навчатися лише в початкових школах і не мали доступу в середні і вищі навчальні заклади.

Українські сільські початкові школи, як і середні та вищі навчальні заклади в містах, підпорядковувалися одному з трьох відомств – Духовному (Синоду), Міністерству Народної Освіти чи Земству (див. схема 1).

До сільських народних початкових шкіл Духовного відомства належали школи грамоти, недільні школи та церковнопарафіяльні училища. Приходські училища були підпорядковані Міністерству Народної Освіти, а сільські школи – одному з трьох відомств: Земству, Синоду або Міністерству Народної Освіти.

Схема 1

Типи сільських народних початкових шкіл



Початкові навчальні заклади різних відомств відрізнялися метою, терміном навчання та змістом. Наприклад, метою початкових народних шкіл Духовного відомства було «поширювати в народі православне вчення віри і християнську мораль та повідомляти початкові корисні знання» [8, 55]. Тобто, ці навчальні заклади активно прищеплювали віру в бога та давали мало знань.

На відміну від шкіл Духовного відомства, метою сільських початкових шкіл Міністерства Народної Освіти та Земства було надання учням знань з основ наук.

Сільські початкові школи відрізнялися не лише метою, але і складом учнів. Наприклад, у недільних школах вчилися не лише діти, але й дорослі, які в свій час «не мали можливості навчатися» [11, 397].

Різний був і термін навчання в школах. Так, у школах грамоти навчання тривало 2 роки, у недільних школах – 3 роки. Церковнопарафіяльні училища та сільські школи різних відомств поділялися на однокласні та двокласні. В однокласних церковнопарафіяльних училищах та сільських школах школярі навчалися 3 роки, в двокласних – 5 років [2, 87; 9, 44].

Умови функціонування сільських народних початкових шкіл були важкими. Про це свідчать, по-перше, матеріальне становище шкіл, та, по-друге, політика уряду Російської імперії. Конкретніше розглянемо ці дві причини.

В 1900-1917 рр. українські сільські народні початкові школи були матеріально малозабезпечені. Вони мали поганий зовнішній вигляд, не опалювалися, майже не ремонтувалися та утримувалися в антисанітарному стані: «Найчастіше приміщення школи – це така ж хатка, як і селянські, обідрана та похила. В хаті холодно та вогко» [10, 39-40]; «Школа розміщувалася у старій хатині під солом'яним дахом. Класи були темними, брудними, холодними» [16, 169]; «Стеля богодухівської школи була така стара, що її підпирали стовпами. Одного разу стовп упав і ледве не вбив учня» [15, 331].

Малозабезпеченість сільських народних початкових шкіл проявлялася ще в тому, що лише 12-15 % шкіл мали бібліотеку [7, 178].

У бібліотеці школи на кожний навчальний предмет для учнів одного класу не вистачало підручника одного автора. Тоді, школярі одного класу, наприклад, на уроках читання, користувалися підручниками різних авторів: «Один приносив «Буквар» Т.Г. Лубенця, інший – «Азбуку» Л.М. Толстого, а ще хтось – «Родное слово» К.Д. Ушинського» [16, 169].

Через те, що підручники різних авторів, якими користувалися учні на уроках та вдома, різнилися за змістом, більшість вчителів сільських народних початкових шкіл не задавали школярам домашні завдання, обмежуючись на уроках словесними методами викладання, не перевіряючи знання та вміння, які учні отримали на минулому уроці. Деякі вчителі намагалися на уроках учням диктувати матеріал, який школярі записували у зошити. Але диктування забирало багато часу, який можна було б використати на повторення або вивчення нового матеріалу.

Сільські народні початкові школи були погано забезпечені не лише підручниками, а й засобами наочності. Засобів наочності не вистачало не лише кількісно. Вони були поганої якості, часто навіть застарілі [1, 19-27].

Кабінетів, де мали зберігатися засоби наочності, і де б повинні були проходити предметні уроки, в школах не було. Тому, на підвіконнях в учительських завжди лежали карти, глобуси, картини тощо. А на уроках вчителі використовували один або два засоби наочності, обмежуючись найважливішими.

Через поганий фінансовий стан сільських початкових шкіл, у них

вчителювали малокваліфіковані або й зовсім випадкові люди.

«Вчитель школи грамоти визнається цілком придатним, коли він вміє складно читати по-слов'янськи і по-російськи і знає з письма й лічби те, чого має навчити дітей» [13, 28].

Такі примітивні вимоги до вчителя призвели до того, що на початку ХХ ст. в школах України переважна більшість вчителів не мала середньої освіти. Дуже часто у школах був лише один вчитель, який викладав усі предмети, крім Закону Божого, у всіх трьох класах школи.

Проблема незабезпеченості шкіл добре підготовленими кадрами вчителів – одна з найвагоміших проблем початку ХХ ст. Вона постійно висвітлювалася у методиках усіх навчальних предметів того часу. Наприклад, Я.І. Руднев говорив, що «вчитель – душа школи. Успіх викладання географії, як і будь-якого іншого предмету, залежить від самого викладача – від його знань та педагогічних здібностей» [14, 27].

Отже, в 1900-1917 рр. сільські народні початкові школи були матеріально малозабезпеченими. Ця малозабезпеченість полягала у тому, що школи: а) мали поганий зовнішній вигляд, не опалювалися, майже не ремонтувалися та утримувалися в антисанітарному стані; б) не мали кабінетів, де б мали проходити предметні уроки; в) були погано забезпечені підручниками і засобами наочності; г) в них вчителювали малокваліфіковані або й зовсім випадкові люди.

Погане матеріальне становище сільських народних початкових шкіл – не єдина причина їх важкого становища. Уряд Російської імперії робив все, щоб обмежити освіченість сільського народу. Про це свідчить, по-перше, освітня реформа 1825 р.; по-друге, відсутність в Російській імперії закону про загальне початкове навчання; по-третє, існування окремо чоловічих і жіночих навчальних закладів. Тільки після прийняття 31 травня 1918 р. Постанови Народного Комісаріату Освіти було введено обов'язкове сумісне навчання [17, 499]; по-четверте, функціонування недостатньої кількості шкіл, особливо в селах. Наприклад, в одних випадках, в селах, з дня їх заснування, зовсім не було шкіл, а в інших – «на 6-7 українських сіл, в яких було 450-500 дворів, припадала одна «школа грамоти», в якій могло вміститися лише 15 учнів» [7, 176].

Слід зауважити, що якби в цей період було збільшено кількість шкіл, то це б не підвищило освіченість селян. Адже, малозабезпечені сільські сім'ї не мали змоги:

- платити за навчання своїх дітей. Офіційно навчання в початкових народних училищах вважалось безкоштовним, але плата за навчання вимагалася у вигляді «добровільної складчини», «братської допомоги», «понадпрограмових витрат за світло і за книги» тощо [10, 41];
- придбати необхідні одяг, взуття, підручники для відвідування навчального закладу. Наприклад, в сім'ї, де було 5-6 дітей, була лише 1 пара взуття, не вистачало всім одягу. Крім того, багатодітні

сім'ї не відпускали дітей до школи, щоб не залишатися без їхньої допомоги вдома, а також без дитячого заробітку.

В той же час, рідко хто з школярів, які розпочинали відвідувати школу, її закінчували. Наприклад, в 1912 р. в Київській губернії залишили школу 22,3 % учнів. Школярі залишали навчання з таких причин: 31,1 % дітей не могли відвідувати школу через брак взуття і одягу; 30,65 % – були зайняті на польових й інших сезонних роботах; 15,39 % – погано вчилися; 9,26 % – жили далеко від школи; 4,7 % – захворіли та померли; 1,56 % – виїхали і переїхали і т.д. [13, 23].

Отже, в 1900-1917 рр. політика уряду Російської імперії щодо народної освіти зводилася до надання сільському жителю тільки початкової освіти, та й то на рівні усунення неписьменності. Як зазначає Б.М. Ступарик, – «Освіта, яку одержували сільські жителі, була недостатньою для того, щоб вчитись ремесла, чи іти на фабрику, чи даліше здобувати освіту» [19, 53]. Тобто, сільські жителі отримували такий обсяг шкільних знань і вмінь, який дозволяв їм працювати лише в селі.

Низька грамотність серед українського сільського населення спричинялася і русифікаторською політикою російського уряду. Ця політика проявлялася у гнобленні неруських народів, їх насильній русифікації та придушенні національних культур. Зокрема, на території України в усіх школах заборонялося навчання рідною мовою. Так, у постанові Міністерства Народної Освіти про народні школи вказувалося, що «викладання в школі відбувається тільки російською мовою» [2, 29]. В деяких українських губерніях українців не допускали на посади вчителів й інспекторів шкіл, забороняли співати в школах українські пісні, декламувати українські вірші, виконувати інструментальні музичні твори з українського мелосу. Після підписання Ємського указу в 1876 р., в Російській імперії не лише не видавалася українська книжка, але й заборонялося ввозити її з-за кордону [10, 115].

Русифікаторська політика уряду Російської імперії призвела до того, що на початку ХХ ст. прогресивні українські вчителі й громадські діячі, такі як, Б.Д. Грінченко, М.М. Грінченко, Т.Г. Лубенець, С.Ф. Русова, М.С. Грушевський, Я. Чепіга та ін., стали на боротьбу за створення національної народної початкової школи. Бо, як казав М.С. Грушевський: «У школі діти мають навчатися рідною мовою. Вона всебічно розвиває природні сили дітей. Навчання чужою мовою є протиприродним і затримує розвиток здібностей дітей» [6, 17].

Офіційно створити національну народну школу українському уряду не вдалося. Уряд Російської імперії робив все, щоб цього не допустити. Наприклад, III Державна Дума створила законопроект. Найголовнішими пунктами якого були: а) запровадження в народних школах викладання рідною мовою; б) використання в школах підручників, в яких би відображався місцевий спосіб життя. Але російський уряд не висловив свого ставлення щодо змісту законопроекту.

Жодна з чотирьох Державний Дум не змогла позитивно вирішити питання україномовного навчання. Проте відображення в пресі полеміки між думськими депутатами дало позитивні наслідки: все більше вчителів починало розуміти, що про українські навчальні заклади можна не лише мріяти, але й відкрито говорити. А українські сільські вчителі почали не лише говорити, але й діяти: «вони таємно знайомили школярів з українською грамотою» [16, 159]. Пізніше до них приєдналися і міські вчителі.

Тільки за рахунок постійного прагнення українського народу зробити школу національною, у 1917 р., коли була створена Центральна Рада, офіційно відбулася українізація усіх типів шкіл.

Висновки. В 1900-1917 рр. в українських селах існували тільки початкові навчальні заклади. Бо згідно з освітньою реформою 1825 р. сільські діти мали змогу навчатися лише в початкових школах. Доступ до середніх та вищих навчальних закладів їм був закритий.

З усіх сільських початкових навчальних закладів сільські школи були підпорядковані одному з трьох відомств: Земству, Синоду або Міністерству Народної Освіти; школи грамоти, недільні школи та церковнопарафіяльні училища – Духовному відомству, приходські училища – Міністерству Народної Освіти.

Сільські початкові народні школи різних відомств відрізнялися метою, терміном навчання, змістом та складом учнів.

Умови функціонування сільських початкових навчальних закладів були важкими. Про це свідчать, по-перше, погане матеріальне становище шкіл: а) в них працювали некваліфіковані вчителі; б) вони мали бідний зовнішній і внутрішній вигляди та були погано забезпечені підручниками й засобами наочності; та, по-друге, політика уряду Російської імперії, який перешкоджав освіченості сільського народу.

Щоб надати сільському жителю тільки початкову освіту, та й то на рівні усунення неписьменності, російський уряд, по-перше, здійснив освітню реформу, яка зумовила становий (класовий) характер народної освіти; по-друге, переслідував українську національну культуру та забороняв в усіх школах навчання рідною мовою; по-третє, не збільшував кількість шкіл, особливо в селах. До того ж, через матеріальний стан сільський сімей діти не ходили до школи та розпочавши навчання, не закінчували її.

Не зважаючи на всі негативні умови функціонування сільської народної початкової школи, з 1900 р. сільські вчителі почали викладати в школах українською мовою. Саме тоді почав поширюватися рух за створення національної школи, який закінчився у 1917 р., коли офіційно розпочався процес українізації шкіл.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борзов А.А. Положение географии в СССР // География в школе. – 1937. – № 5. – С. 19-27.
2. Герасимов М. Сборник законоположений и распоряжений, относящихся

- к низшим учебным заведениям Министерства Народного Просвещения. – С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1893. – 145 с.
3. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965) / За ред. С.А. Литвинова. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
 4. Гриценко М.С. Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Радянська школа, 1958. – 71 с.
 5. Гриценко М.М. Народна освіта в західних областях Української РСР. – К.: Радянська школа, 1960. – 143 с.
 6. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу / Передм. Я.П. Гояна; [Художн. оформл. О.В. Ковалюка]. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
 7. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки: Курс лекцій. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
 8. Краткий свод важнейших узаконений и распоряжений о начальных народных школах ведомства православного исповедания // Школьный календарь на 1899-1900 уч. год. издания редакции журнала «Народное образование». – С.-Петербург: Синодальная типография, 1899. – С. 55-70.
 9. Масловский А.Г. Законоположения и распоряжения, касающиеся начальных народных, приходских и частных училищ. – Одесса: Типография Бланкоиздательства М. Шпенцера, 1904. – 48 с.
 10. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
 11. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – 2-е значительно доп. изд. – С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1904. – 1096 с.
 12. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / Редколегія: М.Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н.П. Калениченко (заст. відп. редактора), С.У. Гончаренко та ін. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
 13. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957): Наукові записки / М.М. Гриценко (відп. ред.), А.Р. Мазуркевич та ін. – К.: Радянська школа, 1957. – 448 с.
 14. Руднев Я.И. Краткое руководство по методике географии (для учительских семинарий и школ, педагогических классов женских гимназий и епархиальных женских училищ). – 5-е изд., испр. и доп. – Петроград, 1915. – 106 с.
 15. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
 16. Сисоєва С.О., Соколова І.В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 308 с.
 17. Собрание узаконений. – 1918. – № 38.
 18. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. – Івано-Франківськ, 1992. – 192 с.
 19. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772-1939). – Івано-Франківськ,

1994. – 143 с.